

УДК 330.322.1:631.15.017.3

К. А. Пріб,

д. е. н., професор, професор кафедри маркетингу та управління бізнесом,
Національний університет "Києво-Могилянська академія"

ORCID ID: 0000-0003-2075-0020

DOI: 10.32702/2306-6792.2021.16.12

РОЗВИТОК ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ТА ЙОГО ІНВЕСТИЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

K. Prib,

Doctor of Economic Sciences, Professor, Professor of the Department of Marketing
and Business Management, National University "Kyiv-Mohyla Academy"

DEVELOPMENT OF PERSONAL PEASANT FARMS AND ITS INVESTMENT SUPPORT

Розкрито значення розвитку особистих селянських господарств у сільськогосподарському виробництві, функціонуванні села, створення достатнього рівня продовольчої безпеки, насиченості внутрішнього ринку продуктами харчування. Проаналізовано сучасні тенденції виробництва рослинницьких та тваринницьких продуктів особистими селянськими господарствами та змінення їх ролі в українському сільському господарстві та внутрішньому ринку. Охарактеризовано сучасний стан та динаміку технологічного розвитку та технічного забезпечення виробничо-господарської діяльності. Виявлено та систематизовано ключові чинники, що ускладнюють розвиток особистих селянських господарств, підкреслено значимість нестачі інвестиційних ресурсів, неможливості їх акумуляції всередині господарства та неспроможність залучення із зовнішніх джерел. Окреслено підходи до запровадження низки соціально-економічних заходів, спрямованих на забезпечення розвитку особистих селянських господарств на основі активізації інвестиційних процесів, збільшення притоку інвестицій, поліпшення державної підтримки.

The article reveals the importance of the development of personal peasant farms in agricultural production, the functioning of the village, the creation of a sufficient level of food security, saturation of the domestic market with food products. It has been proved that the development of personal peasant farms in Ukraine remains an urgent and practically significant problem. The current trends in the production of crop and livestock products by personal peasant farms are analyzed. A gradual change in their role in Ukrainian agriculture and in the domestic market is shown. The reasons for negative processes and tendencies are revealed. The current state and dynamics of technological development and technical support of production and economic activities of personal peasant farms are characterized. The key factors that hinder the development of personal peasant farms are identified and systematized. The importance of the lack of investment resources in ensuring the development and raising the technical level of farms was emphasized. It is proved that the main problems of personal peasant farms are the impossibility of accumulating internal investment resources and the insolvency of attracting them from external sources. The approaches to ensuring the development of personal peasant farms on the basis of investment activation have been determined. It has been proven that in order to ensure stable work and the development of personal peasant farms, it is necessary to implement a number of different measures. Most of all, these should be measures aimed at solving social, demographic, climatic, technical, technological, and economic problems of the village. It is necessary to promote the expansion of business initiative and the development of entrepreneurship. At the same time, it is important to attract capital from various sources, simplify the access of private peasant farms to external investment resources, rationalize and improve state and territorial policies to support investment processes. As the most promising areas of further scientific research for the development of personal peasant farms, the following are highlighted: the development of approaches to optimizing the system of material and technical supplies, production services, strengthening infrastructure, etc.

Ключові слова: особисті селянські господарства, інвестиційне забезпечення, інвестиції, інвестиційні процеси, інвестиційний потенціал, розвиток, сільськогосподарське виробництво.

Key words: personal peasant farms, investment support, investments, investment processes, investment potential, development, agricultural production.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Сучасне сільськогосподарське виробництво в Україні розвивається на засадах багато-

укладності, коли поряд з крупними підприємницькими структурами функціонують товаровиробники малих форм господарювання, у тому числі у формі особистих селянських господарств, що навіть не мають статусу юридичної особи і не є підприємницькими структура-

ми у широкому розумінні цього поняття. Однак для них сільськогосподарське виробництво стало не лише важливою сферою економічної діяльності, а й вагомим джерелом фінансування доходів сільських родин та засобів існування, фундаментом забезпечення сільського способу життя населення, збереження та продовження традицій українського побуту на селі тощо.

Діяльність особистих селянських господарств здебільшого зорієнтована на вирощування порівняно більш трудовитратних продуктів, що користуються попитом у населення і слугують не стільки сировиною для подальшої промислової переробки, скільки використовуються в якості харчових продуктів. Якщо у 1990—2000-х рр. ці господарства були беззаперечними лідерами у постачанні вагомої частки різних видів харчових продуктів на внутрішній ринок, то нині їх конкурентні позиції поступово витісняються товаровиробниками суспільного сектору. Причиною означеної тенденції передусім стає нестача коштів на фінансування технічного переозброєння, розбудову матеріальної бази, залучення у господарську діяльність інновацій тощо внаслідок неспроможності особистих селянських господарств акумулювати достатній обсяг внутрішніх інвестиційних ресурсів або залучити із зовнішніх джерел. Вищевикладене підтверджує, що поліпшення інвестиційного забезпечення та активізація інвестиційних процесів має важливе значення для стабільного функціонування та розвитку особистих селянських господарств, а отже, слугуватиме підґрунтям збереження і розбудови українського села та сільського господарства.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ, В ЯКИХ ЗАПОЧАТКОВАНО РОЗВ'ЯЗАННЯ ДАНОЇ ПРОБЛЕМИ

Сучасним проблемам розвитку інвестування та зміцнення інвестиційного потенціалу сільського господарства присвячені чисельні публікації українських науковців. Так, роботи В.П. Гавриш із співавторами присвячені дослідженню специфіки, напрямів та сучасного стану інвестиційних процесів [1], публікації Т.В. Антоненко — оцінці інвестиційної ситуації, визначенню тенденцій розвитку інвестиційної діяльності та їх подальших перспектив [2], Л.А. Свистуна та А.А. Рожко — впливу інвестиційних процесів на забезпечення продовольчої безпеки держави та зміцнення її позицій на світовому й регіональних продуктових ринках [3], І.С. Крамаренко — впливу чинників на інве-

стиційний потенціал сільськогосподарських підприємств, передусім складу, структури та внутрішніх пропорцій активів і пасивів [4]. У свою чергу колектив авторів на чолі з Н.В. Турленко запропонували власні підходи до визначення впливу економічного інструментарію на інвестиційні процеси, дослідив складові цього впливу, обґрунтував джерела та економічні інструменти інвестування сталого розвитку агробізнесу [5].

Однак питання інвестування особистих селянських господарств у силу їх специфіки та напівкомерціалізованих основ функціонування й досі залишаються малодослідженими. Здебільшого предметом наукових розвідок стають інституційні аспекти ведення сільськогосподарської діяльності особистими селянськими господарствами, що вивчаються М.М. Кропивком [6], створення ресурсної основи господарювання, підходи до реформування організаційно-економічних засад та особливості формування структури доходів господарств, що досліджені В.К. Збарським та Д.В. Грибовою [7]. Хоча в окремих дослідженнях, зокрема М.Й. Маліка, О.Г. Шпикуляка [8], Л.Й. Войничої [9] та інших науковців акцентовано увагу на проблемах особистих селянських господарств, пов'язаних із невідповідністю їхнім потребам системи матеріально-технічного обслуговування; відсутністю виробничої і соціальної інфраструктури тощо, аспекти щодо значимості для вирішення цих проблем активізації інвестиційних процесів та поліпшення інвестиційного забезпечення потребують подальших досліджень у науково-методичному та практичному розрізах.

МЕТА СТАТТІ

Метою дослідження є аналіз сучасного стану та обґрунтування шляхів розвитку особистих селянських господарств на основі поліпшення їх інвестиційного забезпечення.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Нині в Україні функціонує понад 3,95 млн особистих селянських господарств. Їх роль і значимість не можна недооцінювати, адже саме вони забезпечують значну частку усього сукупного виробництва сільськогосподарської продукції. Так, у середньому впродовж 2016—2020 рр. господарства населення щорічно виробляли 40—44 % усієї сільськогосподарської продукції, у тому числі близько 36—40 % продукції рослинництва та понад 52—55 % продукції тваринництва [10]. Сукупний обсяг виробництва

сільськогосподарської продукції у фізичному еквіваленті незначно коливається у динаміці, однак така тенденція забезпечується значним зростанням обсягів вирощування рослинницьких культур на тлі скорочення виробництва тваринницьких продуктів (див. рис. 1).

Значну частку продукції особисті селянські господарства виробляють для власного споживання або використовують у внутрішньовиробничих цілях. Однак по окремих продуктах забезпечується значний рівень товарності, що дозволяє таким товаровиробникам істотно впливати на внутрішній споживчий ринок і навіть поступово долучатися до формування експортних товарних потоків. Так, в останні роки рівень товарності зернових і зернобобових культур коливався в межах 39,8 — 43,8 %, соняшника — сягав 74,8 — 81,1 %, молока — 47,2 — 48,1 %, меду — 25,7 — 50,2 %, ягід 23,8 — 34,6 %, а плодів і окремих овочевих культур — досяг 20 — 27 % [10]. Стабільно зростали обсяги продажу кукурудзи на зерно, соняшника, кормових культур, плодів. Водночас знижувався продаж ячменю, ягід, сільськогосподарських тварин як у живій, так і у забійній масі. Продаж інших зернових і зернобобових культур, овочів і баштанних, картоплі, цукрового буряку, горіхів і винограду, молока, яєць, меду вирізнявся високими показниками волатильності.

Попри суперечливі тенденції та зростання в окремих продуктових сегментах, загалом нині можна стверджувати про поступове уповільнення розвитку особистих селянських господарств та деяке зниження їх значимості в українському сільському господарстві. Так, якщо у період 1991—2000 рр. індекси

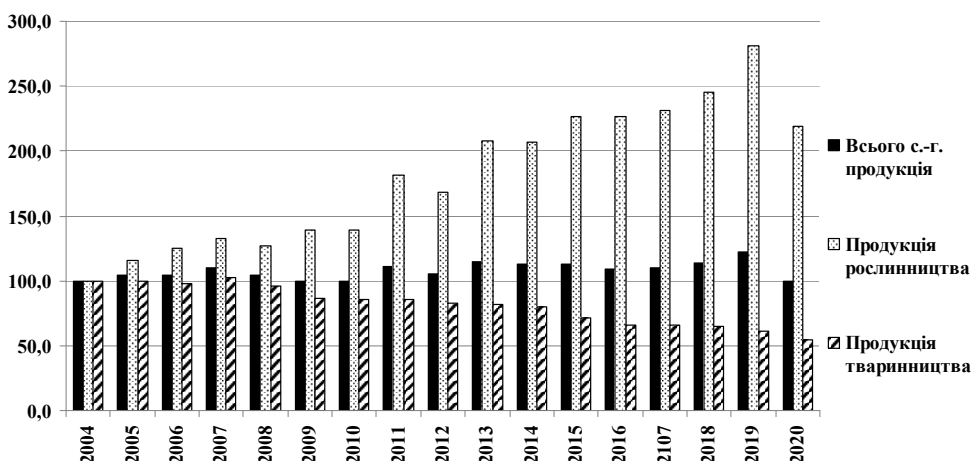

Рис. 1. Тенденції зміни виробництва сільськогосподарської продукції в особистих селянських господарствах у 2005—2020 рр. порівняно з 2004 р., %

Джерело: складено автором на основі даних Державної служби статистики України [10].

виробництва сільськогосподарської продукції особистими селянськими господарствами стабільно перевищували відповідні показники господарських структур суспільного сектору, то у період 2001—2004 рр. означений тренд був зламаний. З 2004 по 2008 рр., а також у 2011, 2013—2014, 2016, 2018, 2020 рр. темпи приросту виробництва сільськогосподарської продукції товаровиробників суспільного сектору перевищували відповідні показники в сегменті особистих селянських господарств. Нині крупні підприємства поступово опановують тваринництво, що традиційно було більш розвинене у господарствах населення, а також наросшують посіви зернових і зернобобових культур, соняшника тощо.

Поряд з тим чисельність особистих селянських господарств та обсяг використовуваної

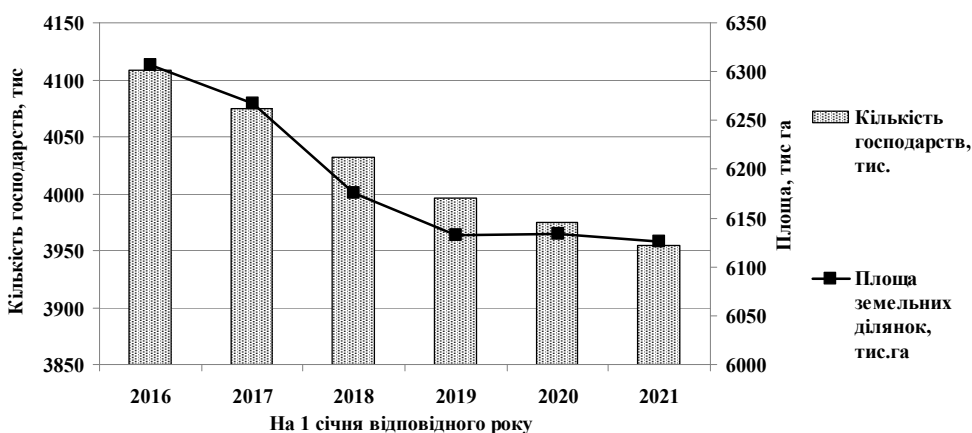

Рис. 2. Тенденції скорочення кількості особистих селянських господарств та площ земельних ділянок в їх користуванні у 2016—2021 рр.

Джерело: складено автором на основі даних Державної служби статистики України [10].

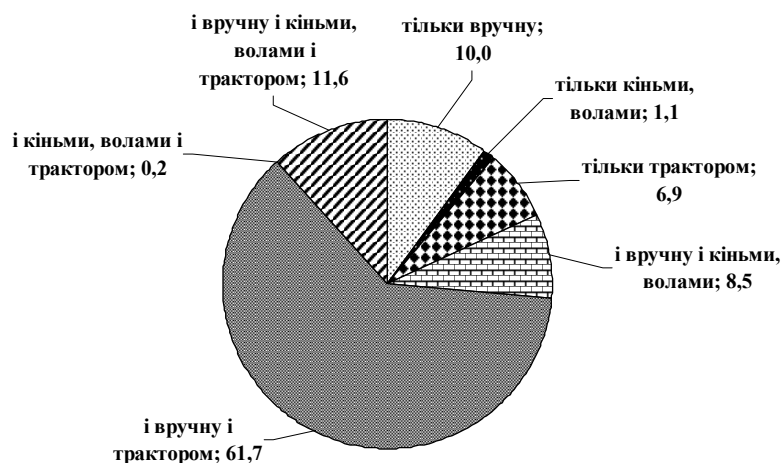

Рис. 3. Структура особистих селянських господарств за способом обробки землі у 2020 р., %

Джерело: складено автором на основі даних Державної служби статистики України [10].

ними земельної площі набули стійкої тенденції до скорочення (рис. 2) і якщо ще шість років тому перевищували 4,1 млн одиниць та 6,3 млн га відповідно, то нині уже не досягають 4 млн одиниць та 6,15 млн га.

Однак категорію "розвиток" абсолютно не виправдано розглядати виключно у контексті зростання фізичних характеристик розміру та обсягів виробництва. Розвиток особистих селянських господарств по-суті є процесом якісних змін основних фінансово-економічних, техніко-технологічних, соціально-демографічних та інших характеристик, що забезпечують перехід до нового, якісно вищого стану функціонування. Однак у сучасних умовах він має супроводжуватися поліпшенням кількісних характеристик, підкріплюючись у такий спосіб економічним зростанням.

Ускладнення розвитку особистих селянських господарств нині провокується багатьма чинниками, серед яких найбільш значимі лежать у площині визначення подальших перспектив функціонування ринку землі та обороту земель сільськогосподарського призначення, пов'язані із недостатньою розвиненістю підприємницької ініціативи на селі, погіршенням демографічної ситуації та поступовим старінням сільського населення, посиленням внутрішньої міграції в країні між селом та містом, а також зростанням зовнішньої трудової міграції, недостатнім рівнем соціального захисту населення, що задіяне в особистих селянських господарствах та у сільськогосподарському виробництві загалом, посиленням конкуренції з боку великих товаровиробників тощо.

Усунення негативного впливу визначених чинників потребує вжиття низки соціально-

економічних заходів, зокрема щодо поліпшення підприємницького клімату на селі, врегулювання питань земельних відносин, розвитку кооперативного руху між товаровиробниками малих форм господарювання, оптимізації форм і методів державної підтримки села і сільського господарства, активізації обороту капіталів, розвитку підприємницької ініціативи тощо.

Крім того, впливовим чинником, що ускладнює розвиток особистих селянських господарств, залишається нестача інвестиційних ресурсів для техніко-технологічного переоснащення та активізації практики впровадження інновацій.

Адже однією з важливих характеристик розвитку доцільно вважати забезпеченість товаровиробника прогресивними засобами виробництва, використання інноваційних технологій, досягнення високих стандартів та оптимальних умов праці. Хоча сільське господарство України є однією з найбільш ефективних та зростаючих сфер економіки держави, здебільшого високий рівень доходності та інноваційний характер розвитку притаманний великим товаровиробникам, у тому числі холдингового типу, окремі з яких створюють помітну частку ВВП та формують потужні експортні потоки. Особисті селянські господарства поки що не залучені до процесів і тенденції інноватизації повною мірою. Так, донині у кожному десятому господарстві виконання усіх технологічних операцій забезпечується виключно вручну (див. рис. 3), сукупно ще майже 10 % товаровиробників працюють або виключно з використанням живої тяглової сили (коней і волів) або поєднуючи її з ручною працею, а 11,6% до такого способу виконання операцій долучають трактори.

Повністю механізований обробіток землі досягнуто лише у 6,9 % особистих селянських господарств, а поєднання тракторного і ручного обробітку — у 61,7 %.

Спосіб обробітку землі безпосередньо визначається рівнем забезпеченості господарства технікою. Нині серед особистих селянських господарств України лише 21 % тих, що можна вважати порівняно технічно оснащеними (рис. 4). При цьому їх регіональний розподіл доволі розпорошений. Так, у Донецькій області таких налічується 71,6 %, Рівненській — 71,4%, Луганській — 56,0%, у Тернопільській — майже половина (49,7 %), понад третину — у Во-

линській (38,8 %), Житомирській (34,0 %), Миколаївській (33,9 %) областях. Трохи більшим від середнього по державі є рівень технічного забезпечення особистих селянських господарств у Одеській (25,3 %), Дніпропетровській (23,0 %), Сумській (21,1 %) областях. Водночас безпрецедентно низьким рівень технічного оснащення залишається у Полтавській (4,4 %), Харківській (6,9 %), Івано-Франківській (7,2 %), Закарпатській (7,9 %), Херсонській (8,8%) областях. Щоправда низький рівень спостерігається й у Київській області (4,4 %), однак тут таке становище частково пояснюється специфікою сільських поселень навколо найкрупнішого урбаністичного центру.

Серед особистих селянських господарств, що мають техніку, у середньому по Україні, лише кожне п'яте володіє трактором, мінітрактором або мотоблоком. При цьому їхня частка постійно скорочується у динаміці — якщо у 2015 р. вона сягала 31,2 %, то уже у 2018 р. скоротилася до 27,2 %, а у 2020 р. склала лише 18,9%. Комбайнами володіють від 1,5 до 2,3 % господарств, вантажними автомобілями — від 2,5 до 4,6 %. Близько 12,2 — 14,5 % мають сівалки, 13,2 — 15,8 % — культиватори, 12,1 — 16,6% — сепаратори, 21,6 — 24,4 % — крупорушки. Трохи гіршою є забезпеченість боронами — 22,7 — 34,1% та плугами — 27,1 — 37,3 %. Однак упродовж 2015—2020 рр. спостерігається погіршення забезпечення особистих селянських господарств усіма видами техніки, що стає безпосереднім наслідком нестачі інвестиційних ресурсів.

Джерелами інвестицій для особистих селянських господарств можуть ставати як внутрішні, так і зовнішні ресурси. Внутрішні ресурси формуються за рахунок доходів селянських родин — від заробітної плати за роботу в інших суб'єктах господарювання, отримання пенсій, стипендій, інших фінансових виплат і допомоги, доходів від капіталу (в т.ч. депозитних вкладень у банки, нерухомості, цінних паперів, здавання в оренду земельних паїв та інших об'єктів комерційної власності) тощо. Однак основними джерелами доходів, що можуть потенційно використовуватися на фінансування інвестицій, мають бути доходи від продажу сільськогосподарської продукції, вирощеної в підсобному господарстві. У зв'язку з цим необхідно роз-

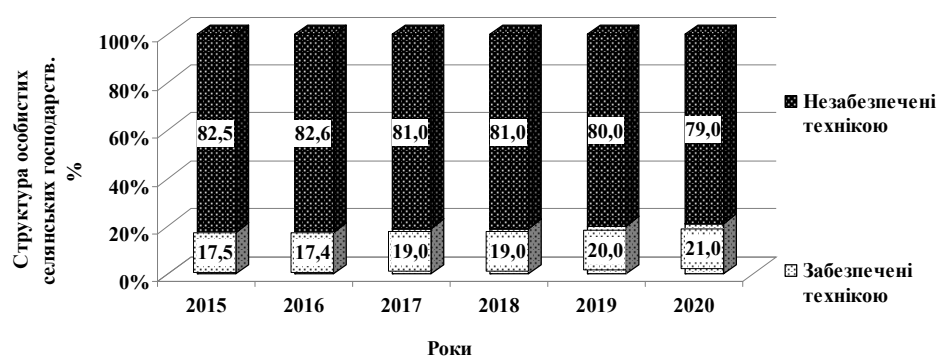

Рис. 4. Структура особистих селянських господарств за рівнем забезпеченості сільськогосподарською технікою у 2020 р., %

Джерело: складено автором на основі даних Державної служби статистики України [10].

вивати канали збуту продукції, спрощувати доступ до різних ринків, забезпечувати ефективне просування продукції, що сприятиме підвищенню доходності сільськогосподарської діяльності особистих селянських господарств.

Водночас важливо спростити для особистих селянських господарств доступ до зовнішніх джерел фінансування, у тому числі до кредитних ресурсів. Це можливо забезпечити декількома шляхами: через утворення кредитних спілок, кредитних кооперативів і навіть кредитних кооперативних банків, а також через зниження рівня позикового відсотка та спрощення доступу до кредитних програм функціонуючих кредитних установ.

Поряд з тим необхідно забезпечити відповідність державної та територіальної підтримки сільськогосподарського виробництва потребам особистих селянських господарств за розмірами, напрямками, механізмами надання.

Сукупно це дозволить поліпшити матеріально-технічне забезпечення діяльності особистих селянських господарств, підвищити рівень впровадження інновацій ними, залучати нові форми і методи організації виробництва, а також технології здійснення господарської діяльності, що відповідали б сучасним викликам, у тому числі пов'язаним зі зміною клімату, глобалізацією, інтеграційними процесами, динамікою споживчого ринку тощо, а в кінцевому підсумку сприятиме розвитку малих форм господарювання на селі.

ВИСНОВКИ З ПРОВЕДЕНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК У ЦЬОМУ НАПРЯМІ

Особисті селянські господарства продовжують відігравати важливу роль у сільськогосподарському виробництві та розвитку українського села, забезпеченні продовольчої безпеки дер-

жави, створенні засад економічного зростання і розвитку України. Однак нині їх ефективне функціонування ускладнене внаслідок негативного впливу низки чинників та, передусім, нестачі інвестиційних ресурсів на технічне переоснащення і посилення інноваційності виробництва. Для забезпечення стабільної роботи та перспективного розвитку особистих селянських господарств необхідно вживати різноманітні заходи, спрямовані на вирішення низки соціальних, демографічних, кліматичних, техніко-технологічних, економічних проблем села, сприяти поширенню ділової ініціативи та розвитку підприємництва. Водночас найважливішого значення набуває забезпечення притоку капіталу з різних джерел, спрощення доступу особистих селянських господарств до зовнішніх інвестиційних ресурсів, раціоналізація державної та територіальної політики підтримки інвестиційних процесів тощо.

Перспективними напрямками наукових розвідок щодо розвитку особистих селянських господарств є розробка підходів до оптимізації системи матеріально-технічного постачання, виробничого обслуговування, зміцнення інфраструктури тощо.

Література:

1. Гавриш В.П., Гулько А.Г., Гавриш Г.І. Інвестиційні процеси в сільському господарстві. Університетські наукові записки. 2009. № 1. С. 399—402.

2. Антоненко Т.В. Сучасна специфіка інвестування в сільське господарство України. Вісник ХНАУ. Серія: Економічні науки. 2013. № 3. С. 125—130.

3. Свистун А.А., Рожко А.А. Інвестиційні процеси в аграрному секторі економіки України в контексті забезпечення її продовольчої безпеки. Економічний простір. 2015. № 104. С. 134—146.

4. Крамаренко І.С. Інвестиційний потенціал сільськогосподарських підприємств: фактори впливу. Ефективна економіка. 2019. № 12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2019_12_25 (дата звернення 11.05.2021 р.).

5. Турленко Н.В., Лагодієнко Н.В., Алексєйчук О.О. Економічний інструментарій впливу на інвестиційні процеси сталого розвитку агробізнесу. Вісник ХНАУ. Серія: Економічні науки. 2019. № 2. С. 166—176.

6. Кропивко М. Особисті селянські господарства: феномен чи об'єктивні обставини? Економічний дискурс. 2016. Вип. 1. С. 11—21.

7. Збарський В.К., Грибова Д.В. Малі форми господарювання як середовище формування середнього класу на селі. Науковий погляд: економіка та управління. 2019. № 3. С. 198—206.

8. Малік М.Й., Шпикуляк О.Г. Тенденції і перспективи розвитку особистих селянських господарств. Економіка АПК. 2018. № 1. С. 11—19.

9. Войнич Л.Й. Особисті селянські господарства у формуванні кооперативних організацій. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. Гжицького. 2010. Т. 12, № 2 (5). С. 18—21.

10. Статистична інформація. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 05.07.2021 р.).

References:

1. Havrysh, V. P. Hul'ko, L. H. and Havrysh, H. I. (2009), "Investment processes in agriculture", *Universytets'ki naukovy zapysky*, vol. 1, pp. 399—402.

2. Antonets, T. V. (2013), "Modern specifics of investing in agriculture of Ukraine". *Visnyk KhNAU. Seriya: Ekonomichni nauky*, vol. 3, pp. 125—130.

3. Svystun, L. A. and Rozhko, A. A. (2015), "Investment processes in the agricultural sector of Ukraine's economy in the context of ensuring its food security", *Ekonomichnyj prostir*, vol. 104, pp. 134—146.

4. Kramarenko, I. S. (2019), "Investment potential of agricultural enterprises: factors of influence". *Efektivna ekonomika*. vol. 12. available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2019_12_25 (Accessed 11 May 2021).

5. Turlenko, N. V. Lahodienko, N. V. and Aliksiejchuk, O. O. (2019), "Economic tools for influencing the investment processes of sustainable agribusiness development", *Visnyk KhNAU. Seriya: Ekonomichni nauky*, vol. 2, pp. 166—176.

6. Kropyvko, M. (2016), "Personal farms: a phenomenon or objective circumstances?", *Ekonomichnyj dyskurs*, vol. 1, pp. 11—21.

7. Zbars'kyj, V. K. and Hrybova, D. V. (2019), "Small forms of management as an environment for the formation of the middle class in the countryside", *Naukovyj pohliad: ekonomika ta upravlinnia*, vol. 3. pp. 198—206.

8. Malik, M. J. and Shpykuliak, O. H. (2018), "Trends and prospects for the development of personal farms", *Ekonomika APK*, vol. 1, pp. 11—19.

9. Vojnycha, L. J. (2010), "Personal peasant farms in the formation of cooperative organizations", *Naukovyj visnyk L'viv's'koho natsional'noho universytetu veterynarnoi medytsyny ta biotekhnolohij im. Gzhyts'koho*, vol. 12, no. 2 (5), pp. 18—21.

10. The official site of the State Statistics Service of Ukraine (2021), "Statistical information", available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (Accessed 05 July 2021).

Стаття надійшла до редакції 16.08.2021 р.